

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 95-річчя початку
Української революції 1917–1921 рр.

В.Ф.ВЕРСТЮК*

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА Й УКРАЇНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

У статті розкривається процес українізації частин російської армії в 1917 р., висвітлюються зусилля, які докладала до цього Українська Центральна Рада, та наголошується на причинах, що гальмували цей складний процес, унеможливлюючи його успішне завершення.

Одним із найпоширеніших приводів для критики Української Центральної Ради в історіографії стало твердження про нерозуміння її лідерами місця й значення армії в революції та національно-державному будівництві. Думка ця сформувалася ще в міжвоєнний період, коли після поразки визвольних змагань розпочалися пошуки причин невдач. У гострих ідеологічних суперечках, які роздирали українську політичну еміграцію, було сформовано примітивну думку про те, що в розпорядженні Центральної Ради перебувала ледь не тримільйонна армія, яку вона так і не спромоглася використати, оскільки В.Винниченко та М.Грушевський, як прихильники соціалістичної теорії, були критично налаштованими проти армії, мріяли про її заміну народною міліцією тощо. Одним із першим, хто вжив тезу про нездатність УЦР адекватно оцінити й використати український військовий рух, був Д.Дорошенко¹. Із його праці на початку 1990-х рр. вона перекочувала у сучасну українську історіографію, де відтворюється час від часу у формі декларативних загальників². Оскільки міф про нерозуміння ролі армії проводом Центральної Ради продовжує побутувати в історичних працях існує нагальна потреба в його послідовному спростуванні та необхідності звернути увагу на великий фактичний матеріал, який свідчить про зворотне, а саме про перебування УЦР у центрі українського військового руху, показавши ті реальні причини, які не дозволили створити національні збройні сили в 1917 р. Цій меті й підпорядкована стаття.

Імператорська російська армія вступила у Першу світову війну соціально не-модернізованою, являючи собою закриту корпоративну систему, що трималася

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

¹Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.344.

²Див., напр.: Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Х., 1996. – С.30–32.

на суворій дисципліні з-під палки, на соціальній прірві між офіцерським та рядовим складом і була запрограмована на підтримку самодержавного ладу за архаїчним принципом «за веру, царя и отечество». Саме ця обставина стала головною причиною її невдач, адже успішне ведення війни вимагало тотальної мобілізації всіх державних та людських ресурсів, насамперед наявності воїна-громадянина, зігрітого «вогнем любови до своєї землі»³, з високим рівнем патріотизму, національною самосвідомістю, а не безправного солдата, до того ж пригнобленого дискримінаційною імперською ідеологією, застосованою проти неросійських народів на початку та у ході Першої світової війни. Падіння самодержавства в лютому 1917 р. відбулося за активної участі армії, яка підтримала революцію. Протягом війни з території України було мобілізовано 5 млн чоловіків дієздатного віку. Відомо, що українці гвардійських полків відіграли помітну роль у лютневих подіях 1917 р. у Петрограді. Одним із найголовніших наслідків Лютневої революції було завоювання громадянських свобод, демократизація всіх сфер публічного життя, влади та армії.

Петроградська рада робітничих депутатів, щоб тісніше прив'язати до себе міський гарнізон, 1 березня 1917 р. видала наказ №1 про створення в ротах, батальйонах і полках солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження контролю за командним складом. Наказ дуже швидко поширився на всю армію. «Тимчасовим положенням про організацію чинів діючої армії та флоту», яке видала ставка головнокомандувача 30 березня, комітети від ротного до армійського та військові з'їзди були фактично узаконені⁴. Частиною плану демократизації армії слід визнати і практику створення національних частин, що розпочалося в російській армії з формування польських легіонів, чехословацького корпусу, сербських частин. Такі підрозділи утворювалися насамперед на Південно-Західному фронті, який перетинав Україну і у військах якого був найвищий відсоток українців. Отже, революція відкрила широкі можливості для демонстрації громадянських і національних виявів в армії. Військовослужбовці активно їх використовували, утягуючись у політичне життя, поряд із радами робітничих почали виникати ради військових депутатів. 3 березня в Одесі відбулася українська маніфестація, в якій взяли участь курсанти двох місцевих шкіл прапорщиків. 12 березня в Петрограді пройшла 30-тисячна українська маніфестація, основну масу учасників якої становили солдати й моряки – українці, які йшли під жовто-блакитними прапорами та з гаслами «Хай живе вільна Україна!», «Хай живе демократична федеративна республіка Росія!». Як згадував О.Лотоцький, деякі військові частини з'явилися в повному складі, у парадному строю. Біля будівлі Державної думи маніфестантів вітав член виконавчого комітету М.Соколов, заявивши, що той «визнає всі жадання української демократії та, виходячи із засад республіканської федерації, буде разом з українською демократією боротися за її права»⁵.

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду (голова – командир запасної бригади полковник М.Глинський), яка підтримала

³ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – К.; Відень, 1920. – С.129.

⁴ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. – Мюнхен, 1978. – С.60.

⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.ІІІ. – Варшава, 1934. – С.334.

Тимчасовий уряд, але зажадала від нього «вчинить для України ще до скликання Установчих зборів такий самий правний акт, який уже видано для Фінляндії і потвердить за українським народом усі права і вільності, яких він має право домогатися»⁶. В ухвалі ради йшлося також про те, що кожен українець-воjak повинен пам'ятати, що остаточна мета війни – «зібрати до купи всі землі українські, усі гілки українського люду в Росії, Австрії, Угорщині, з'єднаний, суцільний український народ увести у спілку вільних народів вільної Росії», не забувати, «що він є членом української національної армії, що ця армія є під проводом верховного головнокомандуючого, призначеного Тимчасовим урядом і увиходить у склад усієї російської армії». Далі в резолюції висловлювалося побажання, щоб у полках, де солдати-українці становлять більшість, було негайно в офіційному порядку заведено вживання української мови, такі частини поповнювались українцями та командний склад у них призначався з українців⁷. Через два дні, 11 березня, зусиллями ради в Києві відбулося багатолюдне Українське військове віче, на якому її було реорганізовано в Тимчасове військове бюро та ухвалено універсал про створення з добровольців незалежно від існуючої регулярної армії «охочекомонного полку імені Богдана Хмельницького» й обрано спеціальний комітет для його організації⁸.

16 березня Київ зустрів як День свята революції, тоді відбулася масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами йшли українські організації, у тому числі до двох тисяч військовиків. Демонстранти демонтували пам'ятник колишньому прем'єр-міністрові Росії П.Столипіну на Думській площі⁹. Тоді ж оформилися дві громадські організації: Український військовий організаційний комітет і Український військовий клуб («клуб») імені Павла Полуботка. «Комітет мав займатися організацією добровольчих (охочекомонних) українських частин усіх родів зброї, – згадував пізніше учасник тих подій Я.Зозуля. – Він складався з полк. М.Глинського як голови, полк. П.Волошина як заступника голови, і підпоручника М.Міхновського, прапорщика Павелка і прапорщика Гоца як членів. Натомість Клуб Павла Полуботка мав бути виховно-пропагандивним осередком для українського війська. Його головою став підпор. М.Міхновський, відомий уже на той час самостійницький діяч, який був покликаний до війська і служив у військовому суді. Його заступником був капітан артилерії Л.Ган»¹⁰. Згідно зі статутом, головним завданням Клубу імені гетьмана П.Полуботка стало об'єднання і згуртування українців – воjakів російської армії під гаслами федералізації Росії та автономії України. Статут передбачав культурно-просвітній напрям діяльності організації, однак замислювався він як добре продумана розгалужена структура з центром у Києві та філіями на місцях. На чолі клубу стояла рада з 24 членів-військовослужбовців. Вона обирала голову і двох його заступників, писаря, скарбника. Членом клубу міг стати будь-хто з українців-військовиків, але за

⁶ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.48–49.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С.50–51.

⁹ Киевская мысль. – 1917. – 18 марта.

¹⁰ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. // Вісті комбатанта. – 1967. – №4. – С.29–34.

згодою ради та рекомендацією спеціальних рекомендаційних комітетів. Тобто потенційно міг постати конкурент Центральній Раді, на той момент ще мало відомий на українських теренах. Але і в ній із перших днів існування з'явилися вояки, як свідчив М.Грушевський, «присутність їх дуже цінилась як перший зв'язок із військовою масою»¹¹. Вірогідність конкуренції – і організаційної, і ідеологічної – посилювалася тим, що клуб виник як ідея М.Міхновського. Із цього приводу у спогадах М.Грушевського про 1917 р. є чималий фрагмент. Він не поділяв поглядів М.Міхновського, і, як можна зрозуміти, сама постать лідера українських самостійників була йому антипатичною. Голова Центральної Ради побоювався прямолінійних дій із його боку, якихось самочинних акцій («свого роду військового перевороту»¹²), які межували з провокацією і могли бути, на думку М.Грушевського, задавлені російською владою «прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації»¹³. Ці побоювання «змусили наших товаришів з Ц. ради пильно слідити за його (М.Міхновського – *В.Ф.*) діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц. ради». Основне навантаження в цій ділянці лягло на капітана Л.Гана, секретаря Установчої української військової ради, українського есера за партійністю, «правдивого українця» за визначенням М.Грушевського, який «дуже інтересувався питаннями революціонізації й українізації війська»¹⁴. На першому етапі діяльності Центральної Ради саме Л.Ган займався її зв'язками з військовими частинами. Серед інших М.Грушевський згадував також прізвище полковника Матюшенка. Із боку прихильників М.Міхновського теж існувало певне упередження проти Центральної Ради, принаймні М.Галаган засвідчив, що коли на початку квітня він відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його «чільних людей і членів панує якийсь неприємно-задержуватий тон військовиків і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» проводирів українського національного руху»¹⁵. Подібне упередження до кадрових офіцерів відчув у коридорах Центральної Ради і підполковник М.Янчевський, який відвідав Київ у квітні 1917 р.¹⁶

Важко сказати, наскільки гострим, а головне, публічним був конфлікт М.Грушевського й М.Міхновського¹⁷. Безумовно, він не додавав суголосності силам українського національного руху, проте і не вніс до нього елементів розколу. У даному випадку йдеться про дещо інше, а саме про те, що вітчизняні політики – і самостійники, і автономісти-федералісти – з перших днів революції надавали українському рухові в армії першочергового значення, стежили за

¹¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. – 1989. – №8. – С.136.

¹² Там само. – №9. – С.110.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.111.

¹⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С.211.

¹⁶ Див.: Янчевський М. Зі споминів // За державність: Матеріали до історії війська українсько-го. – 36.2. – Каліш, 1930. – С.139.

¹⁷ Автор у своїх публікаціях (див., напр.: Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.23–46) неодноразово наголошував на тому, що протистояння автономістів і самостійників у 1917 р. стало пізнішим витвором української історіографії, тоді як на початку революції М.Міхновський обстоював федеративні гасла, уважаючи самостійницькі недоречними моменту, оскільки, як і М.Грушевський, побоювався, що російська влада могла використати їх як привід для придушення національного руху. Здається, такої ж думки дотримувється й Ф.Турченко (див.: Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006. – С.216–220).

його стихійним поширенням і намагалися внести в його ряди організацію, щоби згодом використовувати як реальну політичну силу. Можна згодитися з думкою про те, що в перших публічних документах Центральної Ради немає прямої мови про українське військо і навіть українізацію окремих частин російської армії¹⁸, але ця обставина пояснюється принаймні двома причинами. Насамперед у цей час УЦР ще не визначилася зі своїм статусом, розглядаючи себе радше як київську міську організацію з функціями координації інших українських організацій переважно в культурно-освітніх справах. По-друге, український рух у війську лише започатковувався і не виявляв того масштабу й потенціалу, якого він набуде за два місяці. Але дуже швидко ситуація почала змінюватися.

28 березня в Києві було зібрано чергове військове віче, яке не тільки сформувало вимогу «зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї», але й апелювало до Центральної Ради з проханням ужити відповідних заходів перед Тимчасовим урядом, «аби переведено якнайскоріше сі ухвали в життя»¹⁹. 31 березня в Одесі вояки-українці заснували Українську військову раду на чолі з членом Центральної Ради військовим лікарем І.Луценком. Її діяльність поширювалася на частини Одеського військового округу, кораблі Чорноморського флоту та Румунський фронт. Український рух охопив усі фронти російської армії й тиллові частини. М.Грушевський назвав його справою «величезної ваги, що потім стала рішучим фактором української революції»²⁰.

Загальна тональність ухвал та резолюцій, що їх приймали військовики, була суголосна гаслам УЦР. Чимало військовослужбовців було делеговано на Всеукраїнський національний конгрес, вони виступали з привітаннями та при обговоренні доповідей, їх обрали до президії. Двічі на представницькому зібранні слово мав М.Міхновський. Перший раз він проінформував присутніх про те, що військовий міністр О.Гучков погодився на формування двох українських піхотних бригад, потім говорив про першочерговість таких завдань: а) згуртування солдатів; б) утворення власного війська²¹. У резолюціях конгресу військова тематика хоч і приглушено, та все ж прозвучала. Форум доручив Центральній Раді конкретні домагання делегатів армії та флоту подати Тимчасовому урядові на розгляд. У новообраному складі УЦР військовики отримали понад 10% місць. В абсолютних цифрах це було 13 осіб, які представляли 7 організацій, у тому числі серед обраних було 5 від Клубу імені гетьмана П.Полуботка. Отже, Центральна Рада добре розуміла важливість підтримки «людини з рушницею». М.Грушевський писав, що організаційні завдання, визначені УЦР, «викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчинною [силою] для українського руху»²². Який же розумний політик може знехтувати такою підтримкою?

Новообраний склад Центральної Ради включився у справу об'єднання українців армії. Національний конгрес закликав українців до самоорганізації.

¹⁸ *Солдатенко В.Ф.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – №5. – С.42.

¹⁹ Нова рада. – 1917. – 30 березня.

²⁰ *Грушевський М.* Спомини. – №9. – С.113.

²¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали в двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.54, 57.

²² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.502.

12 квітня в «Робітничій газеті» В.Винниченко опублікував статтю «Український мілітаризм», яку часто згадують як аргумент нерозуміння ним значення армії. Між тим, якщо не препарувати текст статті, а прочитати її від початку до кінця, то бачиш, що головне смислове навантаження падає на завдання «всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали. Тільки це може бути єдиною метою роботи серед війська наших товаришів. Тільки таку мету може ставити собі справжній демократ»²³.

Українці армії швидко підхопили гасла Центральної Ради. 14 квітня 1917 р. у Києві відбулися об'єднані збори представників військових частин фронту, київського гарнізону і різних тилових військових організацій, а також членів Українського військового організаційного комітету та Клубу імені гетьмана П.Полуботка. Було ухвалено скликати 5 травня в Києві з'їзд «представників української нації від військових частин» за модусом представництва один делегат-солдат від кожної окремої частини, один делегат-офіцер від чотирьох частин, від тилових гарнізонів – по два представники. З'їзд скликався під патронатом Центральної Ради, тому його підготовку збори доручили Українському військовому організаційному комітетові та УЦР²⁴.

Важливим каталізатором українського руху в армії стала справа полку імені Б.Хмельницького. Рішення про його організацію з добровольців було ухвалено на мітингу 11 березня в Києві. На початку другої декади квітня 3000 вояків-українців пересильного пункту Києва, очевидно під враженням від Всеукраїнського національного конгресу оголосили про своє бажання бути організованими в полк імені Б.Хмельницького і тільки в такому випадку і в такій ролі погоджувалися вирушити на фронт. Командування Київського військового округу та рада солдатських депутатів зустріли це рішення з неприхованою ворожістю. Як писав М.Грушевський, вони «вчинили з сього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами загнали справу»²⁵.

Центральна Рада взяла під свій моральний захист ініціативу солдат-українців. 15 квітня комітет УЦР ухвалив резолюцію, в якій констатувалося, що у ситуації, яка склалася, Центральна Рада «не бачить іншого виходу, як [...] сформувати український полк», більше того комітет використав цей епізод для постановки питання про «формування дальших українських частин»²⁶. 18 квітня в «Робітничій газеті» В.Винниченко опублікував розлогу статтю «Три тисячі шукачів», в якій піддав гострій критиці позицію влади. Зрештою ставка 20 квітня дала згоду на формування окремого українського загону із запасних частин. Доки тривали суперечки полк фактично самоорганізувався і навіть озброївся. Історія його створення засвідчила активне і послідовне ставлення Центральної

²³ Робітничя газета. – 1917. – 12 квітня.

²⁴ Нова рада. – 1917. – 15 квітня.

²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С.503.

²⁶ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.68.

Ради до військової проблематики. «Проф. М.Грушевський та інші провідники правильно вважали, що московську владу найкраще шахувати військовою силою. У нас тоді фактично не було ніякої збройної сили, але сама ідея збройної сили, що може опинитися в українських руках, викликала страх у московських рядах і змушувала їх шукати порозуміння»²⁷, – стверджував Я.Зозуля.

Військова тема стала предметом розгляду на одному із засідань других загальних зборів УЦР 23 квітня. При цьому виникла жвава дискусія, яка забрала багато часу. У підсумку було ухвалено резолюцію: «Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови комітету з 15 квітня про формування із запасних тилкових частин нових українських частин і про потребу вилучення українців військових в українські військові частини»²⁸. Тоді ж загальні збори ухвалили пропозицію про створення у складі Центральної Ради спеціальної військової ради, яку мав обрати майбутній Всеукраїнський військовий з'їзд, а до того моменту займатися відповідними справами доручалося спеціальній комісії УЦР, доповненій представниками військових організацій²⁹.

На адресу Тимчасового уряду з усіх кінців Росії почали надходити телеграми і резолюції від організованих українських осередків, в яких висловлювалася підтримка ідей українізації російської армії. До початку травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських організацій, більше половини з них (685) – на Південно-Західному фронті та майже 300 – у Київському військовому окрузі³⁰. Така стрімка організація знизу вимагала від Центральної Ради оперативної роботи щодо формування вищих структур, які б керували українізацією в армії.

5 травня у Києві розпочав роботу I Всеукраїнський військовий з'їзд. Його історичне значення полягало насамперед у тому, що він виявив «могутню демонстрацію пробудженого українського вояцтва»³¹. З'їзд підтримав стратегічні гасла Центральної Ради, а їй самій в окремій резолюції склав «велику подяку за її старання та заходи в історичний момент»³². На окремому закритому засіданні з'їзд обговорив питання українізації та ухвалив відповідну резолюцію. Ефективним засобом до піднесення ідейно-морального стану армії було визнано її негайну націоналізацію за національно-територіальним принципом, також наголошувалося на потребі української армії. Із цією метою пропонувалося в тилкових частинах виділити українців, як солдатів, так і офіцерів, в окремі підрозділи, а на фронті робити це поволі «в залежності від тактичних й інших військових обставин»³³. Для практичного здійснення українізації з'їзд ухвалив утворити Тимчасовий український військовий генеральний комітет при УЦР, який мав працювати в тісному контакті з російським генеральним штабом.

²⁷ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. – С.30.

²⁸ Там само. – С.70.

²⁹ 1 травня на засіданні комітету УЦР було обрано частину комісії: Запорожець, Колос, Винниченко, Бойко, Єфремов, Крижанівський, до них ще по два члени повинні були додати клуб імені П.Полуботка, організаційний комітет та українська фракція ради військових депутатів.

³⁰ Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.52.

³¹ Іванис В, Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991. – С.42.

³² Щусь О.Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – С.17.

³³ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.281.

Усього до складу інституції, очолюваній С.Петлюрою, було обрано 18 осіб – солдатів, офіцерів, військових чиновників, лікарів, був навіть один генерал. З'їзд ініціював направлення до Петрограда спеціальної делегації для порозуміння у справі автономії України, а у її складі також військових представників (О.Пилькевич, А.Чернявський, С.Письменний, Д.Ровинський) для обговорення проблем українізації армії.

9 травня щойно обраний військовим з'їздом Український військовий генеральний комітет (УВГК) узяв участь у роботі третіх загальних зборів УЦР, йому було надано невелику фінансову допомогу для розгортання діяльності. У підготовленому 11 травня наказі делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду був спеціальний пункт про українізацію київського гарнізону та призначення українців на посади начальників військових округів. Того ж дня комітет УЦР вирішив послати у ставку головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту делегацію у складі М.Ткаченка та полковника В.Поплавка у справі українізації війська. Посланці мали переговорити також у цій справі з новопризначеним військовим міністром О.Керенським, який тоді здійснював інспекторську поїздку на Південно-Західний фронт. 15 травня комітет Центральної Ради заслухав звіт М.Ткаченка про відвідини ставки, переговори з міністром та головнокомандуючим Південно-Західного фронту генералом О.Брусиловим. Утім, протокол цього засідання не розкриває ані суті, ані результатів переговорів, лаконічно повідомляючи, що «ухвалили подякувати п. Ткаченкові за добре виконане доручення»³⁴. Інші джерела свідчать, що вже під час цих переговорів було отримано попередню обіцянку про українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту³⁵. Деяку інформацію про поїздку делегації УЦР на фронт та досягнуті результати знаходимо у спогадах комісара, а згодом командуючого військами Київського військового округу навесні – улітку 1917 р. К.Оберучева. Отже, зустрівши міністра в Києві він і представники Центральної Ради виїхали до Кам'янця-Подільського, де дислокувалася ставка командуючого Південно-Західним фронтом генерала О.Брусилова. Метою поїздки для українців було остаточне з'ясування долі полку імені Б.Хмельницького та справа наступних українізованих формувань. Розмова була довгою і непростою. «Я наполягав на тому, що потрібно залишатися на тій формулі формування українських військ, яка вже була прийнята, тобто добровольчих комплектувань, – пише К.Оберучев. – І тому полк, сформований не так, не повинен бути визнаний полком. О.Керенський уважав за можливе зважати на факт і затвердити цей полк. Що ж стосується наступних формувань, то таких до закінчення війни і рішення Установчих зборів не повинно бути. Членом Генерального комітету було внесено пропозицію, щоб українці з тилкових частин направлялись у певні, наперед визначені для “українізації” корпуси. Я підтримав цю пропозицію, і її було схвалено. Зроблено тільки обмеження, щоб не чіпати для цього частин ближнього тилу, тобто Київського і Мінського округів. На цьому і згодилися»³⁶. Отже, певні позитивні домовленості під час поїздки до Кам'янця-Подільського було досягнуто, тому, очевидно, Центральна Рада і висловила подяку М.Ткаченкові.

³⁴ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.88.

³⁵ Див.: Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – С.42.

³⁶ *Оберучев К.М.* Воспоминания: В двух частях. – Нью-Йорк, 1930. – С.223–224.

Як свідчать архівні документи, командування Південно-Західного фронту відповідно до вказівок верховного головнокомандуючого 25 травня погодилося українські поповнення висилати в дивізії 17-го, 6-го та 41-го корпусів. Туди ж направляли й неукраїнські резерви, активно готуючи війська до червневого наступу. Неукраїнським залишався і командний склад згаданих корпусів. Тобто помітних практичних зрушень в українізації названих корпусів у сенсі, якого дотримувався Генеральний комітет, не відбувалося. М.Удовиченко, улітку представник УВГК при штабі Південно-Західного фронту, писав, що травневі угоди були кісткою, кинutoю українцям, які становили чверть російської армії, «про українізацію трьох корпусів не знайшли потрібним навіть оголосити у відповідних офіційних наказах, [...] не повідомили штаби цих корпусів про угоду, яка відбулася, не було і розпоряджень в перші дні»³⁷. Ситуацію, що склалася в 41-му корпусі у травні 1917 р., добре відтворив у своїх спогадах М.Галаган, який писав, що спроби українців створити свою організацію одразу ж наштовхнулися на протидію полкового комітету³⁸. Повертаючись із фронту, О.Керенський 19 травня в Києві відвідав Центральну Раду. Пафос його промов у стінах Педагогічного музею спрямовувався на те, щоб українські лідери набралися терпіння, були мудрими, спокійними, а головне – чекали рішення Установчих зборів. Промову І.Луценка про українізацію війська військовий міністр залишив без коментарів, пославшись на необхідність поспішати на поїзд. Однак виступаючи у виконкомі Ради об'єднаних громадських організацій він був відвертішим, заявивши, «що зараз перегруповання російської армії за національною ознакою неможливе»³⁹.

Реально ж і влада, і командування, і російська революційна демократія робили все, від них залежне, аби якщо не зупинити, то принаймні формалізувати чи серйозно заблокувати процес українізації в армії. Різноманітні джерела свідчать, що з самого початку УВГК (а фактично Центральна Рада) та вище командування російської армії по-різному розуміли мету українізації. Якщо для УВГК це був процес, спрямований на створення в майбутньому української армії, то для командування – лише один із можливих способів підняти боєздатність частин.

Між тим 20 травня у Петрограді делегація УЦР додатково представила на розгляд Тимчасового уряду ряд вимог, що безпосередньо впливали з рішень Всеукраїнського військового з'їзду та стосувались армії. Найголовніші з них торкалися визнання УВГК органом, який відповідав за українізацію війська, а також активізації цього процесу⁴⁰. Тимчасовий уряд практично відхилив усі прохання Центральної Ради, проігнорував постанови Всеукраїнського військового з'їзду, не визнав Український генеральний військовий комітет. Між тим у військах, особливо в тилу, у запасних частинах, під впливом прикладу полку імені Б.Хмельницького та обіцянок військового командування українізувати

³⁷ Цит. за: *Папакін Г.* Українізація 34-го корпусу: за наказом Л.Корнілова чи покликом душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. – К., 2008. – С.230.

³⁸ *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – С.231.

³⁹ *Шуць О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – С.28.

⁴⁰ Повний текст див.: *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С.178–179.

три корпуси набув досить широкого розмаху процес стихійного формування українізованих підрозділів та частин. Складалася гостра, критична ситуація, для пошуків виходу з якої Центральна Рада доручила УВГК скликати черговий військовий з'їзд. Попередньо було розроблено модус представництва та призначено день відкриття – 4 червня. 22 травня комітет телеграфом запросив військового міністра поширити інформацію про з'їзд на фронті та в тиллових гарнізонах. Несподівано 28 травня очільник військового відомства О.Керенський заборонив його проведення. Це була перша від початку революції заборона на проведення з'їзду. Міністр вважав захід несвоечасним. Ці події збудили підвищений інтерес до майбутнього форуму, як і урядова, широко опублікована, інформація про відхилення українських вимог. Із приводу українізації армії в ній говорилося, що «уряд визнав за можливе тимчасове вирішення цього питання лише в обсязі, який визначив військовий міністр українським організаціям у Києві»⁴¹. А це, як відомо, була лише згода на затвердження полку імені Б.Хмельницького. Обурені непоступливістю уряду і заборонами військової влади делегати-українці ринули до Києва.

Близька до партії українських есерів газета «Народня воля» на відкриття з'їзду відгукнулася передовицею «Якої нам треба армії», в якій абсолютно однозначно стверджувалася думка, що в умовах непорозуміння з Тимчасовим урядом і російською демократією військо повинно стати інструментом захисту українських національних інтересів. Висновок був досить простим і прозорим: «У час, коли кується доля народна, [...] потрібна і сила революційної української армії, яка буде вірно обстоювати трудові інтереси українського народу»⁴².

До Києва зібралася несподівано велика кількість делегатів. З'їзд схвалив політичну лінію Центральної Ради, рекомендував їй узятися до фактичного впровадження автономії України. Учасники форуму приділили значну увагу проблемам українського руху в армії. Діяльність УВГК здобула повну підтримку, розроблений ним статут Генерального комітету було схвалено делегатами, а склад УВГК поповнився десятьма новими членами. В інших резолюціях Генеральному комітету було доручено «розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного переведення його у життя». З'їзд висловився за те, щоб усі новобранці, призвані до війська з території України, проходили службу на її території або на Чорноморському флоті. Було обрано Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 132 осіб⁴³, яка кооптувалася до складу Центральної Ради за аналогом Всеукраїнської ради селянських депутатів. Нарешті на II Всеукраїнському військовому з'їзді було вперше оприлюднено I Універсал Центральної Ради.

Попри те, що протягом червня напруженість у стосунках Центральної Ради та Тимчасового уряду досягла максимуму, а УВГК і далі не був визнаний вищою російською військовою владою, він докладав неабияких зусиль, щоб українські поповнення активно надходили на фронт. В.Кедровський згадував, що до початку наступу на фронті 18 червня 6-й, 17-й і 41-й корпуси отримали як

⁴¹ Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – Т.3. – Москва, 1930. – С.59.

⁴² Народня воля. – 1917. – 19 (6) червня.

⁴³ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.387–391.

поповнення близько 70 маршових рот, сформованих з українців. Військове командування напередодні запланованого наступу і в умовах, коли дезертирство з армії набуло масового характеру, було раде використати цей національний ентузіазм, звичайно зі своєю метою. 9 червня верховний головнокомандуючий О.Брусилов наказав головнокомандуючому Південно-Західного фронту генералові О.Гутору поповнювати українцями не лише 9 дивізій 6-го, 17-го та 41-го корпусів, а й інші за власним вибором із числа найменш боєздатних. Усього було визначено 17 дивізій. В.Кедровський твердить, що всі вони були українізовані. Це треба розуміти як поповнені перед наступом солдатами-українцями. І не більше. Адже коли УВГК дав своєму представникові при ставці В.Павленкові інструкцію домагатися оголошення спеціальним наказом 6-го, 17-го та 41-го корпусів українськими, то через деякий час той доповів, що ставка відмовилася це зробити і, більше того, повідомила, що для українізації будуть визначені інші дивізії.

Напевно не останню роль у такому повороті подій відіграла позиція військового міністра О.Керенського. Дізнавшись про ініціативу О.Брусилова в розширенні переліку українізованих частин, він видав наказ, в якому говорилося, що УВГК не є офіційним органом, а отже, його вимоги та звертання до військових штабів ні до чого не зобов'язують, відтак на Південно-Західному фронті треба обмежитись українізацією трьох корпусів, а відповідальність за їх комплектування покласти на командуючого військами Київського військового округу. О.Керенський дивився на справу очима політика: оголосити українськими три корпуси (а стільки входило до складу армії) – це реальний крок у напрямку створення окремої української армії. Якби вона виникла питання української автономії вирішилося б саме собою. Уряд був рішуче проти цього. Однак гостра політична криза, яка проявилася після проголошення Центральною Радою І Універсалу та створення Генерального секретаріату, у складі якого було і секретарство військових справ, змусило Петроград шукати порозуміння з УЦР. 28 червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду, в її складі був і військовий міністр О.Керенський, а це означало, що розглядатимуться відповідні питання.

Керівництво Центральної Ради готувалося до зустрічі з військовим міністром, Генеральний комітет вважав, що неодмінною умовою досягнення порозуміння з Тимчасовим урядом має бути затвердження розробленого ним плану українізації армії, який існував у двох варіантах – максимальному («1. Видання відповідного закону і наказу для військової управи і фронтів про українізацію всіх залог, розташованих на Україні і відповідних запасових полків, дивізій. 2. Заміна всього військово-адміністративного начальства на Україні українцями. 3. Перенесення на українські fronti (південно-західний і румунський) українізованих частин з інших фронтів») та мінімальному («1. Негайна українізація 17 запасових полків на Україні, відповідної кількості дивізій, що вже українізуються, та призначення їх до доповнення виключно українських дивізій. 2. Пересунення на українські fronti 21-го українського корпусу, що стояв на ризькому фронті»)⁴⁴.

⁴⁴ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.241.

Українізація армії стала чи не найгострішою проблемою переговорів. Зустрічні пропозиції не було попередньо узгоджено. Сторони довго їх з'ясовували. Урядова сторона не сприймала «радикалізм» українських планів, насамперед вимоги перетворити виборний орган – УВГК – на командний. Однак для досягнення загального результату треба було йти на взаємні поступки. Українська сторона, щоби не ставити під сумнів весь хід переговорів, погодилася з пропозиціями військового міністра. Їх досить детально було викладено в постанові Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату від 3 липня 1917 р.: «Тимчасове правительство, вважаючи необхідним під час війни зберігати бойову єдність армії, не лічить можливим допустити міри, які можуть порушити єдність організації і керування, як наприклад, зміна у сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання керівничих прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії»⁴⁵. Іншими словами, військовий міністр був категорично проти створення української військової структури з українським командуванням, але не мав заперечень проти того, щоб українці й надалі поповнювали розрізнені частини. Українські військові комітети (ради) в окремих підрозділах і частинах мали діяти на загальних підставах, при цьому узгоджуючи свою діяльність з іншими військово-громадськими організаціями. II Універсал зафіксував згоду української сторони на встановлений порядок речей. У ньому йшлося про «комплектування окремих військових частин виключно українцями»⁴⁶ та про представників Центральної Ради при військовому міністрі, генеральному штабі й верховному головнокомандуючому.

У перших числах липня 1917 р. розпочався контрнаступ німецьких та австро-угорських військ, російська армія відступала, що поступово набувало масштабів військової катастрофи Південно-Західного фронту. Це змусило російське командування відкинути категоричне неприйняття «українізації», принаймні активно використати її можливості для зміцнення армії. П.Скоропадський описує у своїх спогадах характерний випадок, коли головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал Л.Корнілов викликав його на розмову про українізацію 34-го корпусу⁴⁷. Коментуючи цей епізод, майбутній гетьман твердив, що в нього залишилося враження деякої легковажності від слів командуючого, який недооцінював усієї серйозності українського руху, проте намагався його використати.

16 липня С.Петлюру було викликано телеграмою у ставку верховного головнокомандуючого О.Брусилова, який мав на меті розширити коло українізованих дивізій. Він пообіцяв видати наказ, щоб не чинилося жодних перешкод діяльності українських культурно-просвітніх громад та комітетів, поширенню у військах II Універсалу УЦР та декларації Тимчасового уряду про згоду

⁴⁵ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.163.

⁴⁶ Там само. – С.168.

⁴⁷ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.64.

з Центральною Радою. Крім раніше призначених для українізації корпусів О.Брусилов погодився виділити ще декілька, а також одну кінну дивізію. Дві київські школи прапорщиків, підготовча школа при Першому українському запасному полку призначалися для підготовки офіцерів-українців. Верховний головнокомандуючий погодився на те, щоб усі «білобілетники», новобранці й ті, хто виписувався зі шпиталів, залишалися в Україні. Українські військові комітети мали затверджуватися на тих самих засадах, що й загальноросійські. Стосовно українізації гарнізонів в Україні О.Брусилов уважав, що вона провадитиметься за можливістю⁴⁸. Він згодився на пропозицію С.Петлюри сформувати з добровольців чотири батальйони «рятування України». Своєю чергою, генеральний секретар у військових справах звернувся до українців із відозвою про необхідність «захисту країни та зупинки ворожого наступу»⁴⁹.

За кілька днів – 19 липня – посаду верховного головнокомандуючого обійняв генерал Л.Корнілов, який до того командував Південно-Західним фронтом. Як можна зрозуміти з наведеного вище епізоду зі спогадів П.Скоропадського, Л.Корнілов одразу ж скористався ідеєю «українізації» для зміцнення армії і продовжив політику свого попередника – генерала О.Брусилова з невеликими змінами. Того ж дня він дав УВГК дозвіл на формування батальйонів «рятування України» з добровольців, а також із числа солдат, які одужали чи перебували в тиллових частинах. УВГК відгукнувся на це закликком вступати до батальйону «рятування України і на ділі доказати готовність самопожертви для рятування нашого рідного краю»⁵⁰. Однак ані цей заклик, ані сама ідея батальйонів «рятування України» великого успіху не мали⁵¹. У липні було дозволено формування в Одесі 1-го Гайдамацького куреня під командою сотника В.Сахна-Устимовича. Подібний підрозділ на Чернігівщині створив сотник Захарін. Це був так званий 1-й Український курінь смерті у складі 300–350 добровольців. У другій половині липня він вирушив до місця дислокації 3-ї дивізії 6-го корпусу.

21 липня верховний головнокомандувач генерал Л.Корнілов видав наказ про українізацію десяти дивізій 6-го, 12-го, 17-го, 32-го, 34-го та 41-го корпусів. Але лише 6-й та 34-й мали українізуватися повністю, у решті корпусів – одна або дві дивізії, що свідчило про небажання російського командування зводити українізовані частини в одне ціле. Про подібний намір говорив і той факт, що українізація відбувалася на всіх фронтах, згадані корпуси перебували в різних арміях. Українізовані частини, як правило, не передислоковувалися на територію України.

Відповідно до телеграми зі ставки верховного головнокомандувача до УВГК від 26 липня на Північному фронті для українізації Л.Корнілов визначив 21-й корпус, куди наказав спрямовувати українські поповнення як із запасних полків, так і з внутрішніх округів. Також ішлося про деякі дивізії Західного, Румунського і навіть Кавказького фронтів. В.Голубко подає інформацію про «українізацію» на Румунському фронті, де для цього призначалися 7-й, 8-й,

⁴⁸ Нова рада. – 1917. – 19 липня.

⁴⁹ Симон Петлюра: Статті, листи, документи. – Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979. – С.343–344.

⁵⁰ Там само. – С.344.

⁵¹ Див. *Кедровський В.* 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.380.

26-й і 40-й корпуси⁵². І.Мазепа у своїй відомій книзі, яка широко цитується й активно використовується сучасними істориками, наводить цитату зі спогадів В.Кедровського, що їх той друкував 1928 р. в газеті американських українців «Свобода»: «До кінця серпня 1917 р. організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому військовому фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів»⁵³. Перевидаючи свої спогади 1967 р. окремою книжкою, на яку ми вже неодноразово посилалися, В.Кедровський зробив уточнення – кількість українізованих дивізій на початок вересня «досягла вже більше 30»⁵⁴. Історика, який вивчає український рух у російській армії, не повинна вводити в оману названа кількість корпусів та дивізій, призначених для українізації. Вона аж ніяк не означає, що згадані корпуси, дивізії та полки було перетворено на українські війська, структурно між собою зв'язані в єдине ціле. Ще раз наголосимо – ані російське військове командування, ані уряд не допускали думки про окрему українську армію, а без їх згоди й активної участі створити її було неможливо. Саме ці обставини, а не соціалістична риторика Центральної Ради, стали причинами, які гальмували, роблячи практично нездійсненною, справу її утворення в лоні російської армії. На ці причини й треба звернути пильну увагу. Передусім Тимчасовий уряд із політичних міркувань ставив жорсткі перепони автономії України, а надто українізації армії, яка могла відіграти в боротьбі за цю автономію серйозну роль.

Бойкот міністрами-кадетами київських угод, їх вихід з уряду обернулися на початку серпня новою кризою в українсько-російських стосунках. Отримана від уряду інструкція від 4 серпня урізала територію України з 9 до 5 губерній, а зі складу Генерального секретаріату вилучила стратегічно важливі відомства: військове, продовольчих справ, пошти і телеграфу, шляхів та юстиції. Зважаючи на такий поворот справи, у середині серпня Генеральний комітет знову поставив перед Тимчасовим урядом питання про необхідність затвердження статуту УВГК. Переговори у цій справі вів тодішній представник Генерального комітету при кабінеті військового міністра М.Полоз. На його звернення міністерство сформулювало три імперативи:

1. Комітет має визнати для себе і для всіх українських військових організацій та військових частин обов'язковим цілковите підлягання військовим властям.
2. Комітет не має розпоряджатися безпосередньо жодною з військових частин та жодною категорією військовослужбовців та військовозобов'язаних українців.
3. Для допомоги військовому відомству у справі формування українських частин у межах, які встановлюватимуться за дорученням Тимчасового уряду вищою військовою владою, обсяг втручання комітету у сферу порядкування військових властей в діючій армії має обмежуватися.

⁵² Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – С.79.

⁵³ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Ч.І: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1930 – С.29.

⁵⁴ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.449.

Фактично, затвердження УВГК на визначених вимогах позбавляло комітет будь-яких можливостей впливати на реальні процеси в армії та навіть самого сенсу його існування. За свідченнями В.Кедровського, «Генеральний комітет, на чолі зі своїм головою одноголосно відкинув навіть всяку мову про погодження на такі умови своєї праці та вирішив і далі зберігати всю повноту своїх революційних прав»⁵⁵.

Отже, Генеральний комітет так і не отримав офіційного статусу і свою роботу мав продовжувати як громадська структура, спираючись винятково на свій моральний авторитет та вагу Центральної Ради. Про це з гіркотою писав М.Грушевський у статті «Чорна пляма», яку 26 липня опублікована газета «Народня воля». Першопричиною для її написання став погром, учинений російською армією при відступі з Галичини. На думку автора статті, цього не сталося б, якби уряд не припустився серйозних помилок, на які завчасно вказувала Центральна Рада, і перша з них – це відмова від «переформування армії по територіально-національному принципу». Помилковим М.Грушевський уважав також і те, що уряд «не с хотів дати ніякої розпорядчої влади» Генеральному комітетові. Висновок статті категоричний: «Українську Центральну Раду і Генеральний військовий комітет залишено при «моральнім авторитеті» без усякої можливості повного активного впливу на формування українських частей, їх начальства і т.ін. Що це значить, кожний тямущий зрозуміє без довгих слів». М.Грушевський наполягав на необхідності виправити допущені помилки⁵⁶.

Якщо військове командування не нехтувало жодним способом щодо забезпечення армії «здоровим бойовим елементом», і йшло на формування окремих частин за певним етнічним принципом, до речі, не лише українським, але й польським, молдавським, татарським, то інші аспекти націоналізації викликали достатньо сильний спротив або й саботаж із його боку. Напевно, найяскравіше це проявилось в інциденті під час відправки на фронт полку імені Б.Хмельницького. 26 липня ешелони богданівців, що ледь устигли від'їхати від Київського вокзалу, обстріляли російські кірасири та міліція, у результаті чого загинуло 16 вояків, а 30 було поранено. Немає сумніву в тому, що розстріл богданівців був спланованою провокацією проти українізованих частин та загальом діяльності УВГК. 27 липня верховний головнокомандуючий Л.Корнілов наказав начальникові Київського військового округу К.Оберучеву провести розслідування та притягти винних до відповідальності, але вже тоді провини за інцидент перекинув на Українську Центральну Раду, погрожуючи УВГК, що в разі повторення подібних випадків українізацію частин у тилу Південно-Західного фронту буде припинено. Схожу позицію займав керуючий військовим міністерством Б.Савінков, який вимагав від командування розформувати полк імені Б.Хмельницького, а начальника округу К.Оберучева звинуватив у поступливості Центральній Раді⁵⁷. Напад на ешелони богданівського полку став предметом гострого обговорення на надзвичайному засіданні Малої ради, яка констатувала, «що інтереси розвитку революції вимагають негайної українізації всіх гарнізонів на Україні» та схвалила ряд вимог до військового міністра: призупинити

⁵⁵ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – С.375.

⁵⁶ Народня воля. – 1917. – 26 липня.

⁵⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки... – С.81.

висилку богданівців на фронт, натомість вивести з Києва підрозділи кірасирів та донських козаків, усунути з посади полковника К.Оберучева, а кандидатуру нового начальника округу узгодити з УЦР⁵⁸. 30 липня Генеральний комітет висунув ще й такі вимоги: реорганізація армії в Україні на основі національно-територіального принципу, комплектування гарнізонів з місцевого населення, визнання за українськими військовими радами різних рівнів рівних прав із загальноросійськими військовими організаціями тощо⁵⁹.

Російська влада, однак, ніяк не відреагувала на ці вимоги, а вже 30 липня полк імені Б.Хмельницького було відправлено на фронт. 1 серпня верховний головнокомандувач Л.Корнілов заборонив УВГК підтримувати безпосередні контакти зі ставкою, а головнокомандувач Південно-Західного фронту А.Денікін наказав командувачам армій припинити будь-які зносини з цим органом. Спеціальним наказом Л.Корнілова заборонялося всім українізованим частинам вести листування, видавати накази, а також навчати солдатів українською мовою на підставі того, що «ніякі відхилення від прийнятих у російській армії статутів неприпустимі. І, якщо чинитиметься найменший опір, розформувати вже існуючі національні частини»⁶⁰.

7 серпня командуючий Південно-Західним фронтом А.Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що її «утворено самозваним 2-м українським військовим з'їздом», запросив у Тимчасового уряду санкцію на арешт її членів, а також заборонив діяльність української військової ради в Бердичеві та притягнув до відповідальності члена УВГК В.Поплавка. Наскільки непослідовним був процес українізації на Південно-Західному фронті можна зрозуміти з телеграми начальника штабу фронту генерала С.Маркова у ставку верховного головнокомандуючого від 17 серпня. Він інформував, що українізації підлягали 10 дивізій, із них 5 складають 6-й і 34-й корпуси, «решта ж дивізій розподілені по інших корпусах, зводити [їх] в особливі корпуси визнається цілком небажаним»⁶¹. С.Марков ужив цікавий термін «фактична українізація», яка полягала в тому, що «відповідно до заяв, які надійшли від військових частин, поповнення українцями 4-ї та 16-ї (Скобелевської) дивізій припинено, 155-та і 156-та дивізії визначені для розформування з розподілом їх особового складу по військових частинах фронту, 104-та й 153-тя дивізії 34-го корпусу виходять зі складу військ фронту». Таким чином, повідомляв начальник штабу фронту, для українізації залишаються лише 4 дивізії (56-та, 108-ма, 113-та та 100-та). Вони «поповнюватимуться українцями поступово залежно від притоку з імперії маршових рот, складених з українців, не зупиняючи при цьому притоку у ці дивізії поповнень із неукраїнців, маючи на увазі, що згідно з вашою телеграмою від 5 серпня №12871, українські маршові роти, що надходять на Південно-Західний фронт, повинні направлятися на Румунський фронт»⁶². Фактично в останніх рядках ідеться про відвертий саботаж українізації.

⁵⁸ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.205.

⁵⁹ Голубко В. Армія Української Народної Республіки... – С.82.

⁶⁰ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2987. – Л.1.

⁶¹ Там же. – Д.3803. – Л.287.

⁶² Там же.

Ставлення А.Денікіна до українізації 34-го корпусу описав у своїх спогадах П.Скоропадський. За його словами, командуючий і начальник штабу фронту «були надзвичайно незадоволені» цим процесом, вважаючи, що його зініціював сам командир з'єднання. Нарешті було вирішено, що «українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишити все по-старому»⁶³.

Командування свідомо уникало заміни офіцерів в українізованих корпусах та дивізіях. Виходило так, що рядовий склад був українським, а командний – іншим. Показовим для справи переміщення офіцерів є наведений В.Кедровським уривок зі спогадів призначеного ще за Л.Корнілова начальника Генерального штабу А.Лукомського, який писав: «Довелося мати багато клопоту з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої української армії. У цій справі Тимчасовий уряд підтримав ставку й було дозволено лише поступово (поволі) українізувати декілька корпусів на Південно-Західному та Румунському фронтах, але у жодному разі не переміщувати офіцерів». Лише 19 липня зі ставки верховного головнокомандуючого вийшла телеграма, підписана черговим генералом, якою дозволялося «проводити поступовий обмін офіцерів, переводячи до частин, що українізуються, офіцерів-українців з інших частин та замінюючи їх офіцерами-неукраїнцями»⁶⁴. Вирішити проблему комплектації українізованих частин офіцерами-українцями так і не вдалося, що гостро позначилося на стані цих підрозділів. На початку вересня штаб 104-ї піхотної дивізії повідомляв у штаб 34-го корпусу, що «стосунки між українцями і неукраїнцями й далі напружені. Настрій неукраїнців пригнічений»⁶⁵. У 34-му корпусі справа українізації була поставлена найкраще, але й тут на 21 жовтня не вистачало до штатного розпису 113 офіцерів та 8198 солдатів⁶⁶.

В інших частинах справа виглядала ще гірше. Представник УВГК при ставці Південно-Західного фронту М.Удовиченко, оцінюючи ситуацію, в якій відбувалася українізація, писав: «Надзвичайно важко було уявити, щоб командний склад корпусів із відкритою душею, без офіційного спонукання, пішов би на зустріч побажанням Генерального комітету, якому залишалося лише революційним шляхом забирати у свої руки те, що показали: робота мусила переходити на різні нелегальні дії»⁶⁷.

Надзвичайно показовою у справі гальмування українізації була позиція начальника Київського військового округу полковника К.Оберучева. Його прізвище стало одіозним серед українців, вони одностайно вимагали усунути того з посади. Українізовані частини відмовлялися виконувати накази начальника округу, коли ті не були підкріплені авторитетом УВГК. Наприкінці вересня К.Оберучев таки подав у відставку.

Негативне ставлення значної частини офіцерського складу російської армії до українізації нерідко ставало причиною апеляцій до вищого начальства з

⁶³ Скоропадський П. Спогади. – С.71–72.

⁶⁴ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2986. – Л.8.

⁶⁵ Там же. – Ф.2246. – Оп.1. – Д.489. – Л.40.

⁶⁶ Там же. – Д.481. – Л.122.

⁶⁷ Цит. за: Папакін Г. Українізація 34-го корпусу... – С.230.

вимогами зупинити ці процеси, що супроводжувалося вибухами емоцій та покликами на «славну історію» того чи іншого підрозділу, «пролиту його воїнами кров» тощо. Так, командир 415-го Бахмутського полку, довідавшись про те, що його частину визначено для українізації, у листі-протесті писав: «Сьогодні ми дізналися, що всіх офіцерів і солдатів, котрі ще залишилися в полку з росіян, замінюватимуть українцями. Це ганьба. Ті, хто три роки здобував славу Бахмутського полку, ті, хто проливав кров свою, тепер виявилися зайвими й ми зазнаємо гоніння у своїй же вітчизні»⁶⁸. Командир 49-го армійського корпусу генерал С.Люпов при звістці про українізацію 104-ї дивізії 34-го корпусу, якою він в минулому командував, написав 10 серпня рапорт командуючому Південно-Західним фронтом генералові А.Денікіну, просячи того «вступитися за збереження 104-ї дивізії та дати вихід зі становища, що склалося, і офіцерам, і солдатам, не ображаючи почуттів російської людини, відновити знову російську 104-ту піхотну дивізію»⁶⁹.

В останній декаді вересня було зупинено українізацію 6-го корпусу, про що командуючий 11-ю армією генерал Ф.Рерберг інформував штаб Південно-Західного фронту. У його телеграмі говорилося, що уникнути незадоволення неможливо, адже будуть невдоволеними або українці, або неукраїнці. Він уважав, що «найбільшою шкодою є хитання, коли справа перевирішується десять разів», бачачи вихід у відправці всіх бажаючих українців до 34-го корпусу⁷⁰. На початку жовтня армійський комісар Чекотило просив командування Південно-Західного фронту остаточно вирішити питання українізації 6-го армійського корпусу, в якому з кожним днем загострювалися «національні тертя», що не могло не вплинути на боєздатність з'єднання. Командуючий фронтом генерал М.Володченко на це відповів, що українізацію неможливо скасувати⁷¹. Однак справа далі не просувалася. Лише 17 листопада генерал М.Володченко видав наказ про переформування 6-го армійського корпусу у два корпуси. Російський офіцерський склад залишився в 6-му російському, а з наявних українців було розпочато формування 51-го корпусу, командування яким покладалося на начальника 16-ї піхотної дивізії генерала Г.Мандрику⁷².

Серед російського офіцерського корпусу було чимало противників націоналізації армії, не менше їх було й серед військової демократії. Солдатські комітети, ради військових депутатів, комісари різного рівня опиралися українізації, убачаючи в українських військових радах опонентів і конкурентів за вплив на солдатські маси. Підполковник М.Янчевський згадував, що командиром кавалерійського полку, в якому він командував ескадроном, був такий собі полковник, поляк за походженням, людина добра, але пов'язана по руках і ногах полковим «совдепом». Командир так і не дав українцям, чисельність яких доходила до 600 осіб, дозволу сформувати окремий підрозділ, а «совдеп», маючи «певні інструкції від окружного совдепа, не тільки гальмував всі наші справи й

⁶⁸ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3811. – Л.37.

⁶⁹ Там же. – Л.38.

⁷⁰ Там же. – Д.2989. – Л.14.

⁷¹ Там же. – Л.40, 42.

⁷² Там же. – Д.2927. – Л.11–12.

ставав на перешкоді, а й оголосив нам потаємну війну»⁷³. Генерал М.Духонін, очоливши штаб верховного головнокомандуючого, 28 вересня просив командувача Південно-Західного фронту нарешті дати чітку відповідь на питання, які ж дивізії таки українізуватимуться остаточно?

Кампанія паплюження українізації розгорнулася у пресі. С.Єфремов із цього приводу писав, що «у справі українізації армії виробилася вже ціла література, – правда, переважно газетна і до того ж здебільшого занадто однобічна й тенденційна. З легкої чи важкої руки К.Оберучева по російських газетах пішли гуляти нарікання на “націоналізацію штика”, під якою розумілася та “насильственная украинизация”, що нібито зовсім не рахується з бойовими обставинами, ламає всякий лад, трощить установлене життя армії й, опріч безладдя і хаосу, нічого іншого дати не може. На підставі офіційальних документів ми вже не раз зазначали, що такий погляд не має під собою фактичної основи і свідчить тільки про те, що вороги українізації заплющують очі на те, що справді діється, і навпаки, роздухують або й вигадують навіть таке, що могло б говорити проти українізації»⁷⁴.

Нарешті треба говорити про те, що за літніми поразками на фронті, втратою Галичини та Риги в Росії почався процес загальної кризи. Невдала спроба корніловського перевороту наприкінці серпня посилила її, влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету, суспільство переповнювалося деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія, яка влітку вже перетворилася з воюючої на мітингуочу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження військово-польових судів не могло нічого змінити. Озброєні солдати домагалися виправдувальних постанов, а в інших випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення рядовими своїх командирів, частими були вбивства офіцерів, які намагалися вмотивувати солдатів виконувати військовий обов'язок. 16 липня 1917 р. О.Керенський зібрав у ставці верховного головнокомандуючого представницьку нараду, в якій взяли участь окремі міністри, найбільш авторитетні представники генералітету, комісари фронтів. Із виступів генералів О.Брусилова, М.Алексєєва, А.Денікіна, М.Рузького поставала картина повної втрати армією боездатності – цілі дивізії і полки відмовлялися виконувати накази, їх силоміць доводилося заганяти на позиції. Генерали звинувачували комітети і комісарів у розкладі військ, вимагали запровадження екстраординарних заходів із наведення ладу та повернення суворой дисципліни. Через три дні після наради верховним головнокомандуючим було призначено генерала Л.Корнілова. 1 серпня він видав наказ про розформування 59 дивізій⁷⁵. Проте фактично він мав зворотний ефект. Після провалу корніловського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху й відмови виконання наказів додався погромницький рух.

Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. Безумовно, ці прояви екстремізму не могли не позначитися на процесі українізації й не оминули

⁷³ Янчевський М. Зі споминів... – С.139.

⁷⁴ Нова рада. – 1917. – 11 жовтня.

⁷⁵ Френкин М. Русская армия и революция. 1917–1918. – С.424.

вже українізовані частини. Про негативний вплив 2-го гвардійського корпусу на 34-й корпус розповідає у своїх спогадах П.Скоропадський: «Деінде частини не піддавались спокусам, але назагал маєтків 15 було розграбовано. На щастя не було вбивств. Я вважав, що єдиним засобом для порятунку корпусу залишалося якомога швидше вивести його на фронт»⁷⁶. 1 жовтня П.Скоропадський видав наказ по корпусу, яким доручалося начальникам дивізій разом із комітетами сформувати зі свідомих солдатів спеціальні батальйони для боротьби з розбоєм. У наказі командир нагадував, що «наш корпус – перший український корпус, що на нього звернена вся надія України, від нього вона чекає не лише бойової слави, але й тої грізної сили, одна присутність якої гарантує порядок і законність»⁷⁷. Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, розквітом нездорових інстинктів та спалахом пристрастей, утягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас у боротьбу за владу. Усе це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни й армії, якій, зокрема, гостро бракувало зброї, амуніції, продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони селян у солдатських одностроях. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизацію армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення світової бійні стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталося до уряду та політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду, зажадала від них домагатися створення нового соціалістичного складу уряду, припинення війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами⁷⁸.

9–10 вересня у ставці верховного головнокомандуючого перебувала делегація УВГК у складі С.Петлюри, В.Кедровського та П.Скрипчинського, відбулася зустріч С.Петлюри з О.Керенським. Українська сторона висунула ряд вимог у справі українізації, які склалися з 13 пунктів. Найважливіші з них полягали в тому, щоби перейменувати 27 українізованих дивізій в українські й далі поповнювати їх винятково українським елементом, а при змозі перевести їх на український фронт; призначити для них запасні полки з тих, що стоять в Україні; українізувати командний склад, штаби, інженерні, транспортні, артилерійські та лікарські установи; Чорноморський флот, що складався на 80% з українців, далі комплектувати ними ж; урівняти у правах національні військові організації (ради) із загальновійськовими комітетами; визнати повноправних (як комісари) представників УВГК чи вповноважених відповідних рад при штабах українізованих дивізій, корпусів, а також при всіх штабах армій та фронтів, де є військовослужбовці-українці. Головною вимогою було затвердження Генерального комітету з правами, зазначеними в його статуті, що був

⁷⁶ Скоропадський П. Спогади. – С.85–86.

⁷⁷ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.818.

⁷⁸ Там само. – С.757.

ухвалений II Всеукраїнським військовим з'їздом⁷⁹. Реалізація цих вимог фактично привела б до створення української армії. Зі зрозумілих причин російська влада не поспішала їх виконувати. О.Керенський обіцяв затвердити у статусі українських 15 дивізій, але залишив ставку, так і не давши начальникові штабу М.Духоніну необхідних указівок⁸⁰.

Ще радикальніші думки у вересні – жовтні висловлювали українські фронтові з'їзди, які пройшли послідовно на Румунському (24–27 вересня), Південно-Західному (3–6 жовтня) та Західному (7–12 жовтня) фронтах. Зокрема, з'їзд Західного фронту вважав, що «влада в Україні повинна перейти до виборного революційного українського уряду», що Тимчасовий уряд має затвердити Генеральний секретаріат у повному складі і поширити його владу на всю етнічну територію України, в іншому випадку Центральній Раді пропонувалося, «не рахуючись із російським Тимчасовим урядом, узяти у свої руки всю владу на Україні»⁸¹. У члена Всеукраїнської ради військових депутатів П.Демерлія, який брав участь у роботі з'їзду Південно-Західного фронту, склалося враження, що українських організацій на фронті доволі багато, але «немає тих ниток, якими б зв'язувався б увесь апарат українського вояцтва»⁸². Не маючи змоги вибудувати повноцінну армійську організаційну структуру, УВГК вирішив діяти через неформальні військові організації – творити в українізованих частинах, корпусах, арміях та на фронтах українські ради. 19 жовтня з подачі УВГК Мала рада ухвалила призначити комісарів Центральної Ради в кожній з 15 дивізій, відведених для українізації.

Події того дня показали, що конфронтаційні дії Тимчасового уряду й Центральної Ради ввійшли в нову стадію загострення. На вимогу прибути до Петрограда голові Генерального секретаріату В.Винниченку та дати пояснення з приводу скликання Всеукраїнських установчих зборів Український генеральний військовий комітет телеграфом звернувся до верховного головнокомандуючого О.Керенського із зустрічною вимогою – терміново спростувати інформації, що з'явилися в російських газетах, про притягнення Генерального секретаріату до судової відповідальності. Такі чутки, говорилося у відозві, нервують делегатів III Всеукраїнського військового з'їзду, які прибувають до Києва⁸³. А Всеукраїнська рада військових депутатів, обговоривши питання про неузгоджене з Центральною Радою і Генеральним секретаріатом призначення Тимчасовим урядом київського міського комісара та начальника округу, ухвалила рішення призначених осіб ігнорувати, рекомендувати всім військовим частинам не виконувати їх розпоряджень доти, поки вони не будуть призначені за згодою Центральної Ради⁸⁴.

20 жовтня у Києві розпочав свою роботу III Всеукраїнський військовий з'їзд, в якому взяло участь близько тисячі делегатів. Було обговорено стан українізації у військах і ухвалено відповідну резолюцію, в якій вимагалось реформування

⁷⁹ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету... – С.462–463.

⁸⁰ Там само. – С.462–467.

⁸¹ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.830–831.

⁸² Там само. – С.805.

⁸³ Там само. – С.866–867.

⁸⁴ Киевская мысль. – 1917. – 20 октябрия.

армії за національно-територіальним принципом, але не тільки: «У зв'язку з тими перешкодами, які чинить у справі українізації війська Тимчасове правительство, з'їзд домагається, щоб цю справу було цілком передано в руки генерального секретаря військових справ, а також, щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів»⁸⁵. Фактично робота і загальний настрій з'їзду говорили про те, що українці повертаються до тактики доконаних фактів, започаткованої І Універсалом. Нездатність Тимчасового уряду проводити конструктивну політику, небажання вирішувати національні й соціальні проблеми підштовхували до пошуку альтернатив. На військовому з'їзді було заслухано доповіді з місць, обговорено поточний політичний момент, земельну та продовольчу справи, демобілізацію армії. Форум висловився за негайне проголошення Центральною Радою демократичної республіки в українських етнографічних межах, узяття УЦР і Генеральним секретаріатом усієї повноти влади у свої руки, скликання суверенних Установчих зборів, які повинні ствердити республікансько-демократичні форми правління в Україні. Не можна сказати, що подібна позиція була несподіванкою для Центральної Ради та її керівництва. Навпаки, це воно спрямовувало делегатів з'їзду. Вітаючи представницьке зібрання від імені фракції українських есерів, М.Ковалевський закликав «звернути на власний шлях – шлях утворення власними силами української демократичної республіки». Цю ж думку наступного дня у своєму вітальному слові повторив і М.Грушевський: «Ми певні, що ви підете разом із нами до нашої мети – української демократичної республіки у федерації з російською республікою»⁸⁶. 26 жовтня делегати розглянули та обговорили ситуацію, що склалася у Петрограді у зв'язку з більшовицьким переворотом, і ухвалили на певний час припинити роботу з'їзду, весь делегатський склад оголосили полком, який надійшов у розпорядження Генерального секретаріату.

Падіння Тимчасового уряду зняло останні перепони на шляху тактики «доконаних фактів». 31 жовтня сьомі загальні збори УЦР поширили «в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України», а наступного дня затвердили його повний склад, до якого ввійшов і генеральний секретар військових справ С.Петлюра. 2 жовтня він зробив спеціальну заяву про те, що бере на себе «вищу військову владу на Україні»⁸⁷, що всі розпорядження в тилу (Київський та Одеський військові округи повністю та південна частина Московського військового округу) виходять винятково від генерального секретаріату військових справ України, а інших наказів виконувати не треба. Того ж дня Генеральний секретаріат призначив тимчасово виконуючим обов'язки командуючого Київським військовим округом підполковника В.Павленка, а також заслухав інформації С.Петлюри та О.Пилькевича про організацію військової справи, про заходи, ужиті для постачання частин, наказ військам підтримувати порядок та дисципліну, телеграфний зв'язок зі ставкою верховного головнокомандуючого та штабом Південно-Західного фронту тощо. Було вирішено відправити у ставку делегацію у складі О.Лотоцького та Д.Дорошенка. Наступне засідання Генерального секретаріату розпочалося з доповіді

⁸⁵ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.874.

⁸⁶ *Шусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. – С.50–51.

⁸⁷ Українська Центральна Рада... – Т.1. – С.385.

полковника О.Пилькевича та її обговорення. По доповіді М.Порша було ухвалено: «Доручити генеральному комісару по військових ділах розробити ряд мір по заведенню дисципліни у військах та встановлення єдності командування»⁸⁸, а також винесено спеціальне регламентне рішення «на засіданнях Генерального секретаріату в першу чергу обговорювати справи військові»⁸⁹.

6 листопада відбулися переговори представників Генерального секретаріату зі штабом верховного головнокомандуючого, у ході яких було досягнуто домовленостей про засади узгодженої співпраці «у справі українізації частин фронтового війська і вирішення питань, зв'язаних із життям українських частин». Їх підписав генерал М.Духонін, який тимчасово взяв на себе обов'язки верховного головнокомандуючого. Встановлювалася посада представника секретарства військових справ при штабі верховного головнокомандуючого. Ставка визнала справу територіального формування війська бажаною і зобов'язалась її підтримувати. Вона взяла на себе зобов'язання «скупчення українських частин других фронтів на Південно-Західному і Румунському фронтах, оскільки це не суперечить оперативним вимогам». Для пришвидшення організації українських корпусів та дивізій ставка дозволила «поодинокі і гуртове вилучення українців з кожної частини, по можливості, в окрему роту (команду, батарею, ескадрон) чи батальйон, уважаючи по численності українських частин». Дозволялося ці підрозділи об'єднувати в українізовані корпуси та дивізії розпорядженням командуючих фронтами та по узгодженню з Генеральним секретаріатом. Ставка не заперечувала проти утворення фронтових українських комітетів із повним зрівнянням їх у правах із подібними загальновійськовими комітетами. Призначення начальників Київського та Одеського військових округів мало відбуватися у згоді з Генеральним секретаріатом. Генеральний секретар військових справ здобував право викликати при необхідності до свого штабу офіцерів та військових чиновників. В українських фронтових частинах вищий командний склад мав призначатися ставкою після узгодження з Генеральним секретаріатом. У такому ж порядку встановлювалися назви українських частин і їх форма⁹⁰. Домовленості 6 листопада відкривали прямий шлях до формування української армії, однак за три дні більшовики змістили генерала М.Духоніна з посади головнокомандуючого, а 20 листопада він був убитий розагітованими солдатами на вокзалі в Могилеві. У цих умовах боротьба за армію набувала нових форм, які супроводжуватимуть процес становлення Української Народної Республіки, проголошеної III Універсалом Центральної Ради.

Отже, наведений вище фактичний матеріал (його можна суттєво розширити) спростовує, на наш погляд, твердження про нерозуміння Центральною Радою проблем армії. На сесіях УЦР, засіданнях Малої ради, Генерального секретаріату питання, пов'язані з військовою тематикою, порушувалися повсякчас, а їх вирішення було спрямоване на досягнення позитивного ефекту. Центральна Рада мала у своєму складі цілий ряд військових структур, які формували й реалізовували політику українізації, координували та спрямовували військовий рух. Існувала очевидна відмінність у розумінні «українізації» армії

⁸⁸ Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року... – С.389.

⁸⁹ Там само. – С.390.

⁹⁰ Там само. – С.393–394.

між проводом УЦР і військовим міністерством Росії та вищим командуванням російської армії. Способи нівелювання цих відмінностей виробити так і не вдалося, і навряд чи це було можливим у загальному контексті українсько-російських стосунків 1917 р., що й позначилося на результатах. Відповідь на питання, чому українізація в армії була невдалою, менше всього лежить у площині політичної недалекоглядності лідерів Центральної Ради – її треба шукати у загальному кризовому стані країни та армії. Навряд чи відповідальність за це несе Українська Центральна Рада. Також треба відкинути як голослівну думку про те, що в російській державі можна було створити окрему українську армію, до того ж багаточисельну і здатну на протидію тим російським формуванням, з яких вона вийшла. Принаймні жодній іншій нації 1917 р. (не тільки українцям!) це не вдалося. Не змогли дати раду зі старою армією й більшовики, відтак вона припинить своє існування в лютому – березні 1918 р.

The article reveals the Ukrainianization of the units of the Russian army in 1917, highlights the Ukrainian Central Rada external forces and emphasizes the reasons that hindered this difficult process, preventing its successful completion.

